

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертаційну роботу Митрофанової Анастасії Сергіївни
«Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник
перетворень виробничих відносин», подану на здобуття
наукового ступеня кандидата економічних наук
за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

1. Актуальність теми дисертації і її зв'язок з науковими планами, темами

Швидкість, різноманітність та різноспрямованість перетворень у різних суспільних сферах сьогодні несе потенціал до реалізації майже не передбачуваних наслідків. Тому не дивно, що сучасне суспільство знаходиться у складному стані постійних біфуркацій, і потребує від усіх суспільних наук докладання зусиль до з'ясування причин та прогнозування наслідків змін як у продуктивних силах (підвищення творчого змісту праці, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій), так і у відносинах власності (поступова соціалізація і водночас загострення протиріч), у соціокультурній сфері.

На перший погляд, концепція діалектичної взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин, розвинена в рамках формаційного підходу переважно марксистського напрямку політичної економії, є завершеною і не володіє достатніми можливостями для з'ясування напрямів та способів сучасних суспільних змін. Однак, категорія технологічного способу виробництва, що незаслужено залишається поза увагою більшості сучасних досліджень, за умови розглядання на основі поєднання принципів формаційного підходу з цивілізаційним та інституціональним, здатна досить повно і по-новому описати джерела, хід та майбутні результати розвитку продуктивних сил, виробничих відносин і суспільних змін в цілому. Дійсно, застосування колись протилежних методологічних підходів здатне привести до нових неочікуваних результатів, до того ж спільним для цих підходів є і концепція соціальної вкоріненості економічної дії, і суттєва роль власності у економічній системі і інші положення.

Таким чином, не викликає сумніву, що тема дисертаційної роботи Митрофанової А.С., присвячена розвитку теоретичних засад вивчення джерел перетворення системи економічних відносин, обґрунтуванню ключової ролі постіндустріального технологічного способу виробництва у системі рушійних сил трансформації відносин ринкового способу суспільного виробництва, є актуальною та своєчасною. При цьому слід наголосити, що для сучасної України потреба у комплексних теоретичних дослідженнях місця і ролі технологій у динаміці економічної системи є тим більш нагальною зважаючи на кризове відставання від тенденцій сучасного (постіндустріального, інформаційно-технологічного) етапу НТР, а також на фактичну відсутність у нас наукових праць з вивчення окремих елементів взаємозв'язку (механізмів і передавальних ланок взаємного впливу) продуктивних сил і виробничих відносин у перехідній економіці в умовах поточної глобалізації. Це зумовлює і практичну корисність узагальнення теоретичних підходів до вивчення процесу еволюції суспільних систем,

для оптимізації політики управління здійсненням „потрійної трансформації” економіки України – переходу до ринкової, постіндустріальної та глобалізованої моделі розвитку. Саме успішна спроба розв’язання цих питань становить зміст даного дослідження. Його результати доведені до рівня практичного застосування в діяльності окремих підприємств та державної політики підвищення соціального змісту виробничих відносин в Україні, що дає підставу для висновку про наявність предмету публічного захисту положень дисертації.

Теоретичні положення та практичні розробки, покладені в основу дослідження, є частиною науково-дослідних робіт, виконаних у Харківському національному економічному університеті імені Семена Кузнеця за темами «Інституціональне забезпечення реалізації пріоритетних напрямів наукового та інноваційного розвитку в Україні» (ДР № 0112U001117) та «Інституціональна перебудова економіки України в умовах ринкової трансформації» (ДР № 0108U008323), в рамках яких автором було обґрунтовано роль технологічного способу виробництва як чинника трансформації виробничих відносин та рушія розвитку продуктивних сил (с. 2. автореферату, с. 4-5 дисертації).

2. Обґрунтованість та достовірність положень, висновків і рекомендацій

Роботу А.С.Митрофанової написано на достатньому теоретичному і методологічному рівні, наявні в ній положення, висновки і рекомендації мають достовірний і науково-обґрунтований характер. Це знаходить підтвердження у відповідальному і мотивованому застосуванні законодавчої бази та нормативних документів, значного масиву наукової інформації та достовірних статистичних і первинних даних України, інших держав і міжнародних організацій, оброблених з використанням наукових методів дослідження, у підкріпленні отриманих висновків і рекомендацій фактичним матеріалом та результатами особистих розрахунків автора, у критичному використанні багатьох літературних джерел вітчизняних та зарубіжних авторів.

Виконане дослідження свідчить про обізнаність дисертанта у сучасних наукових підходах вітчизняних та зарубіжних вчених до вивчення сутності, стадій розвитку та особливостей сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва, протиріч між технологічним способом виробництва та виробничими відносинами, перспектив трансформації виробничих відносин сучасних економічних систем.

Окремо слід відзначити широкий методологічний компонент дисертації: характеристики технологічного і суспільного способу виробництва, що виявляються автором, проходять різнопланову перевірку і наочно відображаються за допомогою методів морфологічного аналізу (с. 34-35, 229-230 дисертації), системного підходу (с. 38-39, 164-167), графічного (с.226) та історичного (с. 31-34, 72-83, 140) методів, класифікації (с. 12-16, 20, 67, 145-146, 230-235), статистичного (с. 57, 88, 105, 219, 225) і порівняльного (с. 46-54, 58-59, 64-66, 77, 214-217, 221) аналізу, а також діалектики, синтезу та теоретичного узагальнення. Така поетапна методологія дослідження посилює ґрунтовність положень дисер-

тації і є єдиною продуктивною для аналізу перехідних систем, природа яких суміщає інституційні форми командного, ринкового і традиційного господарства.

Саме кваліфіковане використання сучасних методів дослідження дозволило дисертанту успішно вирішити основне поставлене перед дослідженням завдання – розробити науково-методичне забезпечення трансформації ринкових виробничих відносин у напрямі їх соціалізації з обґрунтуванням ключової ролі технологічного способу виробництва у цьому процесі.

Для цього було вироблено чіткий алгоритм дослідження, згідно якого тематичне завдання було розділено на низку більш вузьких проблем, серед яких слід відзначити періодизацію розвитку технологічного способу виробництва, розкриття суперечностей взаємодії між ним та суспільним способом виробництва та доведення вирішальної ролі організаційно-економічних відносин у взаємодії між продуктивними силами та економічними відносинами, виявлення змісту і структури протиріч між постіндустріальним технологічним способом виробництва і відносинами сучасного ринку та систематизацію напрямів їх розв'язання шляхом трансформації останніх в бік соціалізації, та вироблення рекомендацій із забезпечення відповідних заходів державної політики.

Цими завданнями і проблемами зумовилася структура дисертаційної роботи, яка відзначається логічністю, взаємопов'язаністю і послідовністю викладення матеріалів, та цілком відповідає назві обраної теми.

У першому розділі дисертації постановка проблеми, вибір об'єкту та предмету дослідження обумовили розкриття теоретико-методологічних основ аналізу технологічного способу виробництва. Шляхом компаративного вивчення особливостей, переваг та недоліків формаційного та цивілізаційного підходів економічної теорії окреслені можливості їх системної інтеграції у висвітленні категорії технологічного способу виробництва і її зв'язків з категоріями продуктивних сил, виробничих відносин, праці та ін. Висновком цієї частини дослідження стало доведення ключової ролі технологічного способу виробництва у динаміці будь-якої суспільно-економічної системи.

У другому розділі продовжено вивчення взаємодії між двома джерелами еволюції суспільно-економічної формації - технологічним і суспільним способом виробництва, і розкрито роль організаційно-економічних відносин як посередника (передавального механізму взаємодії) між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Відтак дисертантом було переконливо доведено, що розвиток виробничих відносин суспільного способу виробництва є результатом відтворення протиріч усередині технологічного способу виробництва та необхідною умовою його функціонування. Не менш важливим здобутком цієї частини роботи є аналіз протиріч між сучасним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами та їх наслідків, в результаті якого було визначено можливі кордони та пріоритетні напрями трансформації виробничих відносин ринкової економічної системи – як розвиненої (країни Заходу), так і транзитивної (країни, що розвиваються та постсоціалістичні). На цьому ґрунті запропоновано систему заходів державної політики із соціалізації виробничих відносин, які розподілено у групи за критерієм вихідного рівня розвитку вироб-

ничих відносин в тій чи іншій економічній системі, в тому числі розроблено систему рекомендацій такої політики для національної економіки України.

Таким чином, в цілому вивчення змісту дисертації та автореферату підтверджує достатній ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, що виносяться на захист.

3. Наукова новизна результатів дослідження

Логічно підпорядкована структура завдань дослідження та оригінальний і вірогідний алгоритм їх розв'язання дозволила автору винести на захист коректно сформульовані теоретичні і практичні положення, що у сукупності відзначаються науковою новизною та практичною корисністю.

Зважаючи на виражений теоретико-методологічний характер поданої дисертації, до них насамперед слід віднести наявні у ній цікаві методологічні рішення. Опрацювавши значний масив наукової літератури з різних аспектів суспільно-господарської еволюції (бібліографія роботи складається з 348 джерел, із них 40 іноземних), дисертант зумів чітко окреслити власну "нішу" дослідження (вивчення взаємозалежності між розвитком технологічного і суспільного способів виробництва), в межах якої сформулювати головну мету і завдання. Метою роботи став комплексний економіко-теоретичний аналіз змісту і факторів трансформації системи виробничих відносин різних типів економічних систем, механізмів впливу на цю трансформацію з боку технологічного середовища, інноваційних елементів продуктивних сил суспільства. Реалізації поставленої мети слугує вивірена структура роботи, яка складається із вступу, двох розділів, висновків, переліку використаних джерел і змістовних додатків. Загальний обсяг дисертації 246 стор. В ході дослідження було отримано низку важливих результатів, які визначаються новизною і теоретичною значущістю:

1. Поглиблення розуміння ролі технологічного способу виробництва у розвитку суспільного виробництва і суспільно-економічної системи в цілому за рахунок виділення трьох можливих напрямів його впливу: різношвидкісне удосконалення працівника і технічних засобів праці як імпульс розвитку продуктивних сил; посилення опосередкованості взаємодії між системами технологічного способу виробництва і суспільного способу виробництва (посередником між якими виступає підсистема організаційно-технічних відносин). Навряд чи можна погодитись із дисертантом, що третій виявлений ним напрям (розширення соціокультурних чинників) є таким же потужним чинником трансформації виробничих відносин, як і два вказані вище: справедливості цієї тези заперечується прикладами багатьох країн світу – напр., переважно автаркічного розвитку економіки Японії у ХХ ст., або навпаки, понад глобалізованої економіки США у ХІХ-ХХ ст.). Проте автор правий, акцентуючи увагу на взаємозв'язку технологічного способу виробництва із соціокультурними факторами перетворення виробничих відносин у зв'язку з посиленням впливу освіти, науки, творчої праці та проникнення інформаційних технологій у ці сфери соціального життя.

Даний результат, окрім тексту дисертаційної роботи, знайшов відображення у декількох публікаціях автора: статті у наукових фахових виданнях № 2, 3, статті у науковому виданні № 8, публікації за матеріалами конференції № 12 (всі публікації вказані на с. 12-14 автореферату).

Подальший розвиток цей результат отримав у наступному елементі авторської концепції взаємозв'язку між технологічним способом виробництва та суспільним способом виробництва, де надано:

2. Обґрунтування суто діалектичного (тобто взаємно зумовлюючого) характеру взаємодії між їх базовими елементами (розвиток виробничих відносин суспільного способу виробництва є результатом відтворення протиріч усередині технологічного способу виробництва та необхідною умовою його функціонування). Досягненням автора тут є розкриття механізму взаємодії між продуктивними силами і виробничими відносинами, в рамках якого організаційно-економічні відносини розглядаються як окремий активний елемент, певний „вузол зв'язку”, який передає імпульси розвитку продуктивних сил, породжені в межах технологічного способу виробництва, до соціально-економічних відносин власності. Важливо вказати, що, на відміну від відомої марксистської доктрини про незмінну „активність” продуктивних сил і певну „пасивність” виробничих відносин, в межах такого підходу обидві сторони суспільно-економічної формації розглядаються як однаково активні, здатні формувати одна одну. Таке тлумачення істотно уточнює наукове розуміння еволюційної ролі двох базових елементів структури суспільства, і тому збагачує традиційну політичну економію новими методологічними можливостями.

Цей результат також підтверджено публікаціями автора, серед яких: стаття у фаховому виданні № 4 та 2 публікації за матеріалами конференцій № 14 та 15.

Певною (хоча й меншою, ніж два проаналізовані вище пункти) теоретичною новизною визначається і такий доробок дисертанта, як:

3. Розвиток інструментарію прогнозування тенденцій майбутнього постіндустріального суспільного розвитку шляхом зіставлення стадій історичного розвитку технологічного способу виробництва з етапами розвитку суспільної формації та її елементів в межах формаційного та цивілізаційного підходів. Корисність запропонованого автором підходу полягає у тому, що він дозволяє подолати відому суперечливість періодизацій суспільно-історичного процесу, заснованих на різних критеріях; характеризувати кожен етап суспільно-господарської історії згідно стадіям розвитку складових суспільної формації; розкрити особливості поточного функціонування та еволюції перехідних етапів у розвитку елементів суспільного організму. Розвиток такого підходу призвів автора до вірогідного висновку про те, що сучасне суспільство змішаної ринкової економіки відзначається наявністю потенціалу змін у всіх складових суспільної формації, реалізація якого буде скорою, швидкою і різноспрямованою.

Даний результат підтверджено двома публікаціями автора: статтею у нефаховому науковому виданні № 11 та тезами у матеріалах конференції № 18.

Цей загальний висновок було апробовано на прикладі окремої (хоча й вельми важливої) складової суспільно-господарської системи ринкового типу –

сфери зайнятості, аналіз еволюції якої призвів до наступного нового результату

4. Подальший розвиток теоретичної концепції впливу сучасного технологічного способу виробництва в умовах глобалізації на зайнятість, який зумовлює: появу нових організаційних форм праці (проектна організація праці, становлення кластерно-мережових структур управління, автономізація праці, зростання формальних, віддалених типів зайнятості та самозайнятості); дестандартизацію зайнятості. Особливість авторського підходу полягає у обґрунтуванні різноспрямованості впливу постіндустріального технологічного способу виробництва на сферу зайнятості: з одного боку, через розвиток нових форм організації праці відбувається вдосконалення організаційно-економічних відносин, посилюється суспільний характер праці; а з іншого боку, завдяки структурній перебудові економіки на засадах нового технологічного базису, відбувається зростання гнучкості зайнятості, тобто витискування зайнятості з постійних її форм в бік посилення дестандартизації.

Даний результат підтверджено публікаціями автора № 4 (стаття у науковому фаховому виданні) та № 17 (публікація у матеріалах конференції).

Вказані висновки дисертанта мають виражену теоретико-методологічну природу та удосконалюють чи сприяють подальшому розвитку наукових уявлень щодо сучасних тенденцій розвитку суспільно-економічних систем, механізмів взаємодії їх господарської і технологічної складових.

Крім того, було отримано кілька нових результатів, які поряд із науковою відзначаються також і суттєвою *практичною* значущістю для оптимізації процесів формування і реалізації різних напрямів державної політики:

5. Розвиток наукових уявлень про можливості розв'язання відразу кількох важливих суперечностей між виробничими відносинами ринкової системи та постіндустріальним технологічним способом виробництва. Більшість з цих протиріч вже давно і широко відома, і заслугою автора є не виявлення нових, а докладний аналіз еволюції тих із них, які дійсно слід вважати найважливішими для формування траєкторії і самих перспектив розвитку сучасної ринкової системи господарювання – між зростанням творчого змісту праці та її ринковим застосуванням; між загальнокультурним призначенням освіти і науки та їх комерціалізацією; між спрямованим на короткострокову вигоду використанням результатів науково-технічного розвитку та довгостроковим імперативом збереження природного середовища та ін. Всі означені та деякі інші суперечності дисертант глибоко досліджує з позиції найбільш продуктивних шляхів їх подолання, до яких цілком слушно відносить різноспрямовану соціалізацію виробничих відносин та необхідність відповідного групування інструментів державної політики за критерієм вихідного ступеню розвитку виробничих відносин. Важливо підкреслити, що дані теоретичні висновки автор доводить до рівня практики, розробивши внутрішньо узгоджену сукупність інструментів державної політики соціалізації виробничих відносин змішаної ринкової системи з урахуванням особливостей національних моделей економічних систем та виходячи з первісного рівня розвитку їх виробничих відносин.

Даний науковий результат підтверджено кількома публікаціями автора:

розділ у колективній монографії № 1, стаття у науковому фаховому виданні № 6, статті в інших наукових виданнях № 9 і 10 та публікація за матеріалами конференцій № 13 (стор. 12-14 автореферату).

Зміст цього результату деталізується у наступному положенні, де надається

6. Характеристика трьох ключових напрямів соціалізації виробничих відносин сучасного „капіталізму” – поширення спільно-часткової і загальної неподільної форм власності; розвиток приватної трудової форми власності через зростання само зайнятості працівників; посилення соціального партнерства. Досягненням автора тут слід вважати доведення тези про те, що одним із перспективних шляхів пом’якшення протиріч між постіндустріальним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами ринку може слугувати спрямування трансформації виробничих відносин, у т.ч. відносин власності, у бік підвищення їх соціального змісту та призначення.

Окрім тексту дисертаційної роботи, даний результат також підтверджено кількома публікаціями автора: стаття у фаховому виданні № 7, стаття в іншому науковому виданні № 9, публікація за матеріалами конференцій № 16.

7. Доповнення наявних класифікацій факторів трансформації виробничих відносин новим критерієм (відповідністю до елементів економічної системи) та виділення на цій основі трьох груп чинників: породжених сучасним технологічним способом виробництва у розвитку продуктивних сил; обумовлених протиріччями між постіндустріальним технологічним способом виробництва та наявними виробничими відносинами у сферах праці, безробіття, освіти, науки й екології; та інституціональних. Автору вдалося не лише показати системність і різноспрямованість наслідків дії всіх виявлених факторів на перетворення виробничих відносин, але й довести можливість управління їх впливом з боку держави, яка здатна (і має) політичними інструментами посилити дію першої і третьої груп факторів та усунути негативні соціальні наслідки дії другої групи. Таким чином, із продуктивного методологічного підходу автора (щодо ступеня взаємодії базових підсистем економічної системи з технологічним способом виробництва як критерію їх класифікації) ним було зроблено важливі практичні висновки щодо оптимізації трансформаційних процесів у різних типах суспільно-господарського середовища.

Даний результат проведеного дослідження було апробовано у двох публікаціях автора: статті у науковому фаховому виданні № 5 та публікації у матеріалах наукової конференції № 19 (див. автореферат).

Слід особливо підкреслити, що всім вказаним положенням і висновкам притаманна *цілковита* оригінальність та наукова новизна *часткової* природи (вони сприяють удосконаленню або подальшому розвитку відповідних сфер теорії і практики управління економічними системами).

В цілому наукова новизна отриманих результатів дисертаційної роботи виражається сукупністю запропонованих теоретичних підходів та практичних рекомендацій щодо вирішення актуального наукового завдання з виявленні ролі сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва як важливої ланки у системі факторів перетворення виробничих відносин.

4. Повнота відображення висновків і пропозицій в авторефераті та опублікованих дисертантом роботах

Висновки, практичні рекомендації, а також елементи наукової новизни роботи знайшли повне відображення в 19 наукових працях, у тому числі в 6 статтях у наукових фахових виданнях, із них 3 статтях у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз (заг. обсяг – 8,8 д.а., автору належить 7,86 д.а.), в 1 розділі колективної монографії, 4 статтях в інших наукових виданнях. Основні положення дисертації були апробовані на 8 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях. Кількість, обсяг і якість друкованих праць надають авторові право публічного захисту дисертації.

Теоретичні висновки та практичні результати, представлені в дисертації, відрізняються повнотою викладення авторських підходів, коректністю пропозицій щодо практичного використання, науковою новизною.

Докладне ознайомлення з дисертаційною роботою, авторефератом і публікаціями показало їх відповідність за сутністю і ступенем наукової новизни вимогам, встановленим до дисертацій, які подаються на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Висновки та результати дослідження конкретні, достатньо аргументовані та являють собою предмет захисту. Автореферат, написаний науковим стилем, літературною мовою, згідно з поставленими вимогами, повною мірою відображає зміст і структуру дисертації.

5. Теоретична цінність і практичне значення результатів дослідження

Теоретична цінність отриманих автором результатів полягає у тому, що висновки та рекомендації, обґрунтовані у дисертації, являють собою результат завершеного самостійного дослідження та збагачують економічну науку з питань виявлення ролі сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва як важливої ланки у системі факторів перетворення виробничих відносин, визначають шляхи і методи удосконалення виробничих відносин, а також способи реалізації державної політики підвищення соціального змісту виробничих відносин, заходи якої організовані у групі за критерієм вихідного рівня розвитку виробничих відносин в певній національній моделі економічної системи. Пропозиції щодо вирішення даного завдання мають достатній ступень обґрунтованості, як з теоретичних, так і з методичних позицій.

Практична цінність дослідження полягає у розробці концептуального та організаційно-економічного забезпечення процесів розробки та реалізації державної стратегії соціалізації виробничих відносин у національній економіці України, а саме при формуванні державної політики у корпоративному секторі, у сферах управління об'єктами державної власності, активізації кооперативного руху, вибору інструментів сприяння розвитку системи соціального партнерства.

Серед основних положень дисертації практичне значення мають такі: розроблена система характеристик та показників рівня розвитку виробничих відносин, розроблена система заходів із забезпечення захисту прав акціонерів-

працівників у акціонерних підприємствах та господарських товариствах, визначення етапів відбору рекомендацій щодо шляхів соціалізації виробничих відносин, систематизація нових організаційних форм праці та форм дестандартизації зайнятості. При цьому розроблені автором рекомендації та пропозиції мають високий ступінь універсальності і можуть бути застосовані для впровадження організаційно-економічного забезпечення соціалізації виробничих відносин у різних моделях і на різних рівнях економічних систем.

Практичне значення результатів дослідження підтверджується їх впровадженням у господарську діяльність ТОВ «Бізнес-група «Співдружність» (довідка № 4 від 26.01.2016 р.), у навчальний процес при викладанні дисципліни «Політична економія» у Харківському національному економічному університеті імені С. Кузнеця (довідка № 14/86-30-229 від 18.12.2014 р.).

6. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

В цілому виконану дисертантом роботу слід оцінити позитивно. Разом із тим, необхідно звернути увагу автора на деякі недоліки і спірні положення.

1. У матеріалах роботи є певний „перекіс” методології у бік формаційного на шкоду «цивілізаційному» підходу. Вирішуючи одне з базових завдань дисертації – розвиток теоретичних основ аналізу технологічного способу виробництва – автор постулює вироблення власної методології дослідження цієї категорії шляхом глибокої інтеграції обох вказаних підходів. Проте на ділі, по-перше, ці два підходи розглядаються у розділах 1.1 і 1.2 відокремлено один від другого, без значущої спроби показати можливості їх взаємного збагачення саме в описі місця і ролі ТСВ у динаміці соціально-економічних організмів (а не цієї динаміки як такої – порівняймо табл. 1.1 і 1.2 з 1.13), і по-друге, всупереч власним висновкам (див. с. 46-48, 58, 61 та Додаток Б-1), стрижнем цивілізаційного підходу тут дисертант чомусь пропонує вважати не еволюційно-інституціональну („технократичну”), а неокласичну теорію «постіндустріального суспільства» Д.Белла. Обидві ці недоробки відображаються на подальшому дослідженні стосовно періодизації розвитку технологічного способу виробництва, напрямів його впливу на виробничі відносини та ін., зумовлюючи певну суперечливість прийнятої у ньому методології (переважно формаційної, причому у первісному розумінні самого К.Маркса) та термінології (переважно неокласичної). Все це знижує науковий потенціал зроблених у розділі 2.2 висновків щодо протиріч між сучасним технологічним і сучасним суспільним способами виробництва та практичну корисність запропонованих у розділі 2.3 та Додатках М і Н рекомендаціях щодо заходів державної політики соціалізації виробничих відносин.

2. Дослідженню бракує чіткості формулювань принаймні двох пунктів наукової новизни. Так, заслуговує на підтримку прагнення дисертанта виробити чіткий дороговказ діяльності держави щодо посилення рушійних сил соціально-економічних трансформацій й елімінації проявів протиріч таких трансформацій шляхом класифікації факторів перетворення виробничих відносин за ступенем відповідності елементам економічної системи (п.4 новизни, с.7). Але при цьому дисертант не розкриває склад двох із трьох виявлених груп факторів (інститу-

ційних та породжених протиріччями між ТСВ і ринковими відносинами), тому ніяк не обґрунтовує, чому саме обрані ним дві групи підлягають підтримці, а одна – згортанню. Між тим відомо, що у будь-якої суспільної трансформації існує великий ряд негативних чинників-супутників інституційної природи, які навряд чи варто, як закликає дисертант, „посилювати” з боку держави.

Крім того, одним із власних здобутків (див. п. 2 новизни) автор вважає не лише виявлення, а й „змістовну характеристику” основних напрямів соціалізації виробничих відносин. Проте така характеристика (хоча б стисла) відсутня, тому залишається не обґрунтованим, чому його бачення саме такого алгоритму соціалізації слід вважати адекватним у транзитивній економіці.

Вказане зауваження здатне створити основу для плідної наукової дискусії, оскільки воно пов'язане із наступним недоліком:

3. Дисертантом вироблено вражаючу сукупність достатньо цікавих та актуальних рекомендацій щодо заходів державної політики соціалізації виробничих відносин в Україні (див. Додатки Л, М-1 та Н), проте деякі елементи цього комплексу (насамперед, стосовно вдосконалення системи відносин власності в Україні, перетворення державних акціонерних товариств на «народні підприємства» зі 100%-вою часткою працівників, встановлення граничної кількості найманих працівників з метою недопущення «розмивання» кооперативної власності та ін.) вимагають більш переконливого обґрунтування, оскільки їх доцільність (а тим паче – можливість їх практичної реалізації) в сучасних умовах викликає великі сумніви. І взагалі, з метою підвищення операціональності і практичної значущості проведеного дослідження автору слід було чіткіше описати алгоритм відбору запропонованих заходів соціалізації виробничих (і зокрема соціально-трудова) відносин.

4. Автор неправомірно розширює перелік виявлених у розділі 2.2 суперечностей між сучасним технологічним способом виробництва та сучасними виробничими відносинами за рахунок включення протиріч, які ніяк не є їх специфічними атрибутами. Із наведених протиріч не всі є відкриттям дисертанта. Велика їх частина (зокрема, між досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил та недовантаженням виробничих потужностей (с. 121-123), експлуатація як форма прояву протиріччя між творчим змістом праці і її суто „капіталістичним” застосуванням (с. 136-139), а також між загальнокультурним призначенням освіти та її комерціалізацією як такою (с.118)) була давно і докладно описана в науковій літературі як атрибути *всіх* (а не лише ринкової) економічних систем і *всіх* (а не тільки нинішнього) етапів розвитку останньої. Відтак їх віднесення, згідно методології даного дослідження, до суперечностей між „сучасними” етапами еволюції технологічного способу виробництва і виробничих відносин (відповідно постіндустріальним та змішано-ринковим) як мінімум потребує докладного обґрунтування й уточнення. Особливо важливим таке уточнення є для української держави, яка має чітко уявляти, які протиріччя вона при здійсненні трансформації має нівелювати і в якому порядку. Крім того, для завершеності дослідження слід було зупинитись на виявленні специфічних протиріч, притаманних процесу розвитку технологічного способу виробництва на всіх трьох (інстру-

ментальній, індустріальній і постіндустріальній) стадіях його еволюції, а не тільки на другій з них (с. 77, 73-76).

Із цього зауваження випливає наступне:

5. Визначаючи етапи розвитку технологічного способу виробництва, автор глибоко проаналізував різні наявні в науці підходи (с. 66-71), проте власну „системну” періодизацію вирішив базувати лише на одному критерії – типі зв’язку між працівником і засобами праці, залишивши осторонь всі інші елементи продуктивних сил суспільства. Тому висновок про обрання за основу періодизації *системний* критерій слід вважати недостатньо обґрунтованим.

6. Хоча в цілому зміст автореферату є ідентичним до дисертаційної роботи, проте у ньому далеко не всі ключові висновки дослідження отримали адекватне висвітлення і належне обґрунтування. Тому деякі з важливих положень, у т.ч. включених до наукової новизни (про наявність трьох груп факторів трансформації виробничих відносин, організованих за відповідністю до елементів економічної системи, роль організаційно-економічних відносин як „вузла перетинання” продуктивних сил і виробничих відносин й одночасно – „передавальної ланки” їх взаємних впливів, алгоритм відбору системи показників, за якими передбачається визначати вихідний рівень розвитку виробничих відносин у тій чи іншій економічній системі, та ін.), виходячи з тексту автореферату здаються не дуже зрозумілими. Те ж саме відноситься і до наочного представлення ходу й особливо результатів виконаного дослідження – в авторефераті міститься всього одна схема і повністю відсутні будь-які таблиці (які б дуже збагатили уявлення читачів про, наприклад, запропоновані автором заходи державної політики соціалізації транзитивної економіки).

У тексті ж самої дисертації з цією ж метою візуалізації та спрощення розуміння теоретичних положень і висновків проведеного дослідження варто було б, після аналізу двох концепцій суспільно-економічного розвитку, навести інтегративну схему відповідності основних категорій дослідження – продуктивних сил, технологічного способу виробництва, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин, суспільного способу виробництва.

В цілому слід підкреслити, що всі зазначені вище зауваження щодо дисертації не стосуються її основного змісту та головних висновків. В цілому вона заслуговує на позитивну оцінку, оскільки є завершеною працею, в якій отримані достатньо нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують актуальне наукове завдання виявлення місця і ролі технологічного способу виробництва серед чинників трансформації системи виробничих відносин суспільства, яке має суттєве значення для економічної теорії та практики ринкових перетворень в Україні у сучасних умовах.

7. Відповідність роботи вимогам ВАК України

Дисертація (комп’ютерний набір) виконана українською мовою, оформлена у повній відповідності з нормами і правилами, передбаченими для дисертації на здобуття наукового ступеня, є завершеною науково-дослідною роботою, виконана на високому науково-теоретичному рівні.

Автореферат за структурою, змістом і технічним оформленням відповідає вимогам, передбаченим для дисертації на здобуття наукового ступеня. Зміст автореферату відповідає змісту дисертаційної роботи.

8. Загальний висновок

Дисертаційна робота Митрофанової А.С. за темою «Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник перетворень виробничих відносин» є завершеним науковим дослідженням, результати якого дозволяють вирішити актуальне наукове завдання, що полягає у виявленні ролі сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва як важливої ланки у системі факторів перетворення виробничих відносин.

Дисертація за змістом і якістю теоретичних розробок та практичних рекомендацій відповідає рівню дисертацій на здобуття наукового ступеню кандидата економічних наук. Робота виконана на достатньо високому науково-теоретичному рівні, а отримані в процесі дослідження наукові результати характеризуються новизною та мають практичну цінність. Вибрану тему дисертаційної роботи необхідним чином розкрито; поставлену мету досягнуто; завдання дисертаційної роботи в цілому виконано. Тема дисертації відповідає спеціальності 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки.

Автореферат дисертації необхідним чином розкриває її основні положення та висновки, є ідентичним дисертації за структурою та змістом та не містить інформації, що є відсутньою у дисертаційній роботі.

Дисертація за своїм змістом відповідає п.п. 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету міністрів України від 24.07.2013 р. №567, а її автор – Митрофанова Анастасія Сергіївна – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки.

Офіційний опонент,
професор кафедри економічної теорії
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
доктор економічних наук, професор

В.Є. Лазаренко

Підпис *В.Є. Лазаренко*

ЗАСВІДЧУЮ

Учений секретар Харківського національного
університету імені В.Н.Каразіна